

HIERNA

EEN CULTUUR-
GESCHIEDENIS VAN
DE HEMEL

CATHERINE WOLFF

INHOUD

Inleiding: Aan de horizon van het bekende	9
DEEL I IN HET BEGIN	
1 Zoek en je zult vinden	13
2 Oorsprong	21
3 Heilig vuur	25
DEEL II ANTIEKE GODSDIENSTEN	
4 Een denkbeeldige wereld	37
5 Het rijk van het eindeloze licht	44
6 Alsof het een droom was	49
DEEL III JODENDOM	
7 Het eeuwige verbond	59
8 Geen oog heeft die gezien	67
9 De poorten van onze verbeelding	74
10 Tegenwoordig	82
DEEL IV CHRISTENDOM	
11 Jezus op aarde	91
12 Waakzaam blijven	98
13 De visioenen van Augustinus	106
14 Vele hemelen	115
15 Ze hadden altijd lief	123
16 Uitverkoren tot heerlijkheid	134
17 Eeuwige vooruitgang	145
18 Gods nieuwe schepping	156

DEEL V ISLAM

19	Het pad naar het hiernamaals	163
20	Gezelschap in de paradijstuin	169
21	Jullie zullen allemaal tot Allah terugkeren	179
22	De beslissing is aan God	185

DEEL VI HINDOEÏSME EN BOEDDHISME

	De blik naar het Oosten	195
23	Leven na leven na leven	199
24	Naar God gegaan	207
25	Het pad naar de verlichting	215
26	Het Heldere Licht	225
27	Waren we ons daarvan maar bewust	231

DEEL VII ONS ONDERZOEK ZAL NOOIT OPHOUDEN

28	Stemmen van de overkant	239
29	Het hiernamaals in ons	245
30	Voorbij tijd en ruimte	252
31	De uiterst waakzame geest	259
32	Het universum ontwaakt	267
33	Aan het einde van al ons onderzoeken	275

Nawoord: Dood is de moeder van schoonheid 286

Dankwoord 289

Bij de vertaling – *Kees de Wildt* 291

Noten 292

Literatuur 313

Illustratieverantwoording 320

INLEIDING

AAN DE HORIZON VAN HET BEKENDE

In het leven van ieder mens zijn er van die momenten waarop de sluier aan de horizon van het bekende wordt opgelicht en we een blik slaan in de eeuwigheid.

We verlaten de kust van het bekende, niet omdat we op zoek zijn naar avontuur en spanning of omdat ons verstand onze vragen niet kan beantwoorden. We zeilen uit omdat onze geest op een geweldige zeeschelp lijkt, en als we ons oor daartegen leggen om te luisteren, horen we het eeuwige ruisen van de golven ver bij de kust vandaan.

ABRAHAM JOSHUA HESCHEL¹

Mijn vader lag op sterven. Hij was vijffennegentig. Tijdens die laatste dagen waakten familieleden bij hem. Af en toe was hij nog bij bewustzijn. Hij sprak maar twee keer. Eerst zei hij: 'Nou, ik probeer niet langer om het allemaal helder te krijgen.' Een dag of twee later kwam hij nog een keer bij en zei: 'Maar het punt is dat ik niet weet waar ik nu naartoe moet.'

Mijn zus, die bij hem waakte, antwoordde: 'Rechtdoor, pap, gewoon rechtdoor.'

Rechtdoor, precies. Maar waar ga je dan heen? Nu, zoveel jaar later, zijn ook tal van vrienden en familieleden 'rechtdoor gegaan' en ik merk dat ik mezelf afvraag waar ze heen zijn gegaan.

Ik heb altijd geloofd dat onze weg door het leven niet eindigt bij de dood. Net als iedereen zou ik mijn vrienden en naaste familie willen terugzien. Wat zou ik graag een fles goede rode wijn drinken met mijn broer Bill om te zien of we al iets wijzer zijn geworden. Ik zou mijn ouders willen bedanken en excuses willen aanbieden. Wat zou ik Maria Magdalena graag ontmoeten en Roemi, William James en – uiteraard – God.

Maar wie ben ik om op zoek te gaan naar het leven hierna, als ik zie welke helden en visionairs in de loop der eeuwen al daarnaartoe zijn gereisd: Gilgamesj, Henoeh, Juliana van Norwich, Dante, Zwarte Eland (Black Elk), de Boeddha? Ik ben geen heldin of wetenschapper, geen mystica, profetes of priesteres. Ik ben gewoon een vrouw met voldoende nieuwsgierigheid en geloof, en familie en vrienden om me bij deze poging te steunen. Alle visioenen van het leven hierna zijn een afspiegeling van de ideeën en gebruiken van een bepaalde cultuur en tijd, maar dankzij de tijd waarin ik leef, kan ik historische en hedendaagse geloofsovertuigingen onderzoeken.

Dit boek is geen alomvattende geschiedenis van de manier waarop mensen hebben gezocht naar het leven hierna, want dat is onmogelijk. Het is vooral een verslag van mijn eigen zoektocht naar kennis van en hoop op een voortzetting van het leven. Ik heb daarvoor geput uit allerlei vakgebieden – theologie en geschiedenis, antropologie en psychologie – om de overtuigingen van individuele mensen, gemeenschappen en religies te begrijpen. Van wetenschappers heb ik veel geleerd, maar hun theorieën en verklaringen worden beperkt door de grenzen van hun vakgebied en door hun eigen interesse of persoonlijke betrokkenheid. Daarom ben ik op gelovigen gaan vertrouwen voor mijn idee over de manier waarop we over het leven na dit leven denken.

Er zijn net zoveel opvattingen als gelovigen. Sommigen zullen dit gebrek aan eenvormigheid zien als een aanwijzing dat religieuze tradities hun aantrekkingskracht en hun gezag verliezen. Maar ik vermoed dat ik een vergelijkbaar scala aan speculaties en geloofsopvattingen zou zijn tegengekomen als ik in de derde of de vijftiende eeuw had geleefd. Alleen al het feit dat zo veel mensen in onze huidige snelle, intellectueel verfijnde, uiterst seculiere omgeving hun visies met mij wilden delen, getuigt van de blijvende relevantie en vitaliteit van onze zoektocht naar een leven na ons aardse bestaan.

DEEL I
IN HET BEGIN

HOOFDSTUK 1

ZOEK EN JE ZULT VINDEN

Ik leer door te gaan waar ik gaan moet.

THEODORE ROETHKE¹

Toen ik me voor het eerst een voorstelling begon te maken van het leven hierna, noemde ik dat 'hemel'. In mijn jeugd noemden de meeste mensen die ik kende dat ook zo. Mijn eerste voorstelling was die van een klein kind dat de zomers in San Francisco altijd te koel vond: de hemel was een plaats waar de zon scheen aan een helderblauwe lucht en waar iedereen zijn eigen wolk had met een zwembad erin. God kwam er eigenlijk niet in voor en ook mijn nogal luidruchtige gezinsleden niet. Ik zou voor altijd alleen in de zon (en in het zwembad!) zijn.

Later ging ik de hemel zien als een zalige toestand, waar ik verenigd was met God en de zalige overledenen, een toestand die ik zou verdienen door volgens de gangbare morele normen te leven. Ik dacht dat je daar verder niet over mocht speculeren. Toen 'de hemel' slechts een van de vele manieren bleek te zijn waarop wij mensen ons een leven na de dood hebben voorgesteld, wist ik niet in welke mate mijn ideeën over de hemel een product van mijn tijd en mijn christelijke traditie waren.

Om dat allemaal te begrijpen, moest ik me een weg banen door een wirwar aan concurrerende en zelfs tegenstrijdige informatie, argumenten, overtuigingen en bewoordingen. Telkens opnieuw werd ik ermee geconfronteerd dat mijn pogingen gebrekkig waren en dat het dwaasheid was om iets voorbij tijd en ruimte te willen beschrijven in termen die door die beide werkelijkheden worden begrensd. Toch moeten we het daarmee doen.

Het leven hierna kan een bestaan in de tijd of in de eeuwigheid zijn. Het kan de plaats zijn waar we vandaan komen – zoals Plato geloofde – of de plaats waar we in een mystieke ervaring heen kunnen gaan. Het kan

onze bestemming zijn als we sterven of misschien pas later. Het kan om opeenvolgende stadia gaan, waardoor we geestelijk volwassen worden, zodat we kunnen ontsnappen aan de cyclus van de wedergeboorte, zoals in oosterse religies, maar het kan ook zijn dat we maar één kans op verlossing hebben. Misschien bereiken we het leven hierna zodra we sterven of misschien moeten we wachten tot het einde van de kosmos.

Over het algemeen wordt het leven hierna als goed gekarakteriseerd, hoewel het door de behoefte aan sociale orde en de ontwikkeling van morele wetten geleidelijk aan ook duisterder regionen kreeg. We kunnen verlossing van onze zonden nodig hebben of op een of andere manier voorbestemd zijn. Misschien is er een messias, zoals in de joodse en christelijke traditie, of misschien moeten we onszelf redden. De meeste mensen zijn het er wel over eens dat de manier waarop we op aarde leven van invloed is op onze vooruitzichten voor het leven hierna, door goede daden en naastenliefde.

Sommigen geloven dat we volledig bij bewustzijn zullen zijn of zelfs dat ons bewustzijn de brug is naar een andere werkelijkheid. Anderen suggereren dat onze individuele identiteit misschien niet mee oversteekt en dat we zullen opgaan in het goddelijke. Misschien zullen we daar alleen zijn of ook met anderen. Misschien zijn we wel één met het universum. Het leven hierna kan een 'plaats' zijn of een 'toestand' van volkomen harmonie, of misschien krijgen we gewoon wat we wensen. Dat zou ook een uiteindelijke dood kunnen betekenen, een definitief einde van ons bestaan.

Ten slotte is er de vraag of er één God is of dat er meerdere goden zijn en of we die al dan niet zullen ontmoeten, in dit leven of hierna. De godheid kan een liefdevolle persoon zijn, een alomvattende geest of de ultieme wiskundige harmonie.

Het wonderlijke van dit alles is dat wij blijven verlangen naar het leven hierna, ondanks het feit dat we niet weten waar we naartoe gaan of hoe het daar zal zijn. Dit wordt versterkt door de vrees voor de dood – het verlies van onszelf – en door het verlangen vrij te zijn van lijden en beloond te worden voor onze moeiten. Onze hoop lijkt ook te worden gevoed door een innerlijk gevoel van een werkelijkheid die ons beperkte aardse bestaan overstijgt en die ons wenkt om naar binnen te gaan. Vanaf het ontstaan van menselijke spiritualiteit tot aan de huidige verkenning van de grenzen van onze geest, hebben we geprobeerd daaraan gehoor te geven. Daarbij hebben we in ons leven een betekenis gevonden die verder gaat dan de grenzen van onszelf, van ons overleven en van de dood.

Tijdens een groot deel van de menselijke geschiedenis hebben we betekenis gevonden in het geloof in God, verweven met de hoop op een uiteindelijk vereniging met Hem. Voor gelovigen is God de oorzaak dat er überhaupt iets is en is Hij de bron en onderhouder van het universum, van onze wereld, van jou en mij. Het is God die ons wenkt en het is God in wie wij ons eeuwig thuis zullen vinden.

Het bestaan van God of goden is echter nooit een uitgemaakte zaak geweest. Onder de oude Grieken bestond er een rijke schakering aan standpunten. De oudere sofist Protagoras schreef weemoedig: ‘Van de goden kan ik niet weten of ze bestaan, ook niet of ze niet bestaan en evenmin hoe ze eruitzien. Want er zijn vele dingen die dat weten in de weg staan, namelijk de onduidelijkheid hierover en het feit dat een mensenleven zo kort is.’² De filosoof Epicurus oarmde een op de ervaring gebaseerde, naturalistische kijk op de wereld en de menselijke samenleving: als er al goden zijn, hebben ze geen belangstelling voor ons, wij hebben geen ziel en de dood is het einde. De atomisten huldigden de intrigerend modern aanvoerende opvatting dat de basiselementen van het universum eenvoudige, ondeelbare en niet te vernietigen deeltjes zijn en dat elk verschijnsel het gevolg is van willekeurige bewegingen van deze deeltjes die zich aaneensluiten om complexe eenheden in de ruimte te vormen. De goden zelf werden, net als wij, geboren uit louter toeval.

Aan de andere kant pleit een aanzienlijk deel van het westerse gedachtegoed vóór het bestaan van God. Eén zo’n redenering stelt dat er een God moet zijn, omdat er vanaf het begin van het universum een waarneembare, ordelijke keten van oorzaak en gevolg is. Die kan alleen worden verklaard door een eerste oorzaak, een zelfgeschapen wezen dat eenvoudig is. Een andere redenering toont het bestaan van God aan door het feit dat het universum op een doelgerichte manier is geordend, om zo het leven in stand te houden. G.K. Chesterton verwoordde het als volgt: ‘Zo kan het vreemd zijn dat een olifant een slurf heeft; maar dat alle olifanten een slurf hebben, lijkt op een complot.’³ Andere redeneringen zijn gebaseerd op het bestaan van een morele wet, waarvan de oorsprong niet in de natuurlijke wereld kan liggen, of op wonderen, die de macht van de natuur te boven gaan en haar eigen wetten overtreden, iets wat je alleen kunt verklaren door bovennatuurlijk ingrijpen, dat wil dus zeggen: God.

Maar geloof berust niet alleen op logische argumenten. Wanneer gelovigen het domein van het religieuze denken verkennen, opent hun horizon zich – vooral als ze bidden – en wordt het bestaan (de immanentie)

van God beslist een mogelijkheid. Via mythe, ritueel en gemeenschap ontvangen gelovigen inspiratie en troost, en een manier van leven die hen naar een ontmoeting met God leidt. Voor de mystici van iedere religie vindt die in het hier en nu plaats. Voor de rest van ons komt die ontmoeting aan het einde van ons leven of aan het einde van de kosmos. Tot in de moderne tijd vormden de overtuigingen van religieuze tradities de voornaamste schatkamer van onze hoop op de hemel en de eenwording met het goddelijke. Daarom kijken we naar die tradities om te leren waarom en hoe die hoop voortdurend wordt vernieuwd.

Tijdens een zomer maakte ik samen met een groep vrienden een trektocht door de bergen. Een paar ezels droegen onze uitrusting en voorraden. Iedere avond stonden we voor de vraag of we ze moesten vastbinden of niet. Als we het wel deden, stonden ze de volgende morgen gelijk klaar, maar hadden ze systematisch alles kaalgevreten wat binnen hun bereik was. Als we hen los lieten lopen, hoorden we vanaf een uur of vier 's morgens geritsel: ze liepen omhoog of omlaag, tussen de bomen door of over het open veld, soms wel een paar kilometer ver, maar altijd naar het oosten, gehoorzaam aan een of andere diepe innerlijke stem. Ze waren op zoek naar het licht dat langzaam over de wereld opgaat.

Wie zichzelf als schepsel van God ziet, zoekt als vanzelf naar het licht en de bron ervan. Het is inderdaad zoals de oude theoloog Longinus schreef: 'Het grote bereik en de speculatie van het menselijke verstand dringt voorbij de grenzen van de materiële wereld en werpt zich naar believen op de eindeloze ruimte.'⁴ Maar God zoekt ook naar ons. Mijn broer Bill – met hem wil ik die fles rode wijn drinken – stierf aan een hersentumor. In de laatste maanden van zijn leven kreeg hij vaak van goedbedoelende mensen te horen dat hij naar God ging. Maar in zijn gebed kwam hij iets heel anders op het spoor en hij sprak met verwondering over zijn gevoel dat God naar hem toe kwam. Hij werd niet zozeer op het hoogtepunt van zijn leven weggerukt, maar hij werd benaderd door God, die in zijn leven kwam en hem riep.

We moeten zoeken om te vinden, maar de zoektocht naar God in dit leven om zo na dit leven bij God te komen, kan ontmoedigend zijn. Toch zijn we geroepen. De heilige Augustinus bad: 'Gij hebt ons gemaakt naar U, en ongerust is ons hart totdat het zijn rust vindt in U.'⁵ We worden geleid door 'de Geest die van God komt, opdat we zouden weten wat God ons in zijn goedheid heeft geschonken'.⁶ Ten slotte: we zijn niet alleen, want

in elke geloofstraditie zijn er profeten en heiligen. Mozes leidde zijn volk door de woestijn, Mohammed is het morele voorbeeld voor zijn volk, Siddhartha onderwees de weg en Jezus is de middelaar, die het menselijke en het goddelijke belichaamt.

Welke weg we ook inslaan, we moeten bij het zoeken al onze methoden om kennis te vergaren inzetten: filosofie en theologie, wetenschap en ervaring.⁷ Maar wanneer onze gebruikelijke methoden niet volstaan, wenden gelovigen zich tot het geloof en door het geloof reiken we verder dan dit bestaan. Die andere manier van kennen die we dan vinden, is niets minder dan ‘samenwerking met de geest van God’.⁸

Ik geef een waarschuwing. De meest omvattende religieuze zoektocht speelt zich niet alleen in ons intellect en in onze ziel af, maar ook in het lichaam en in alles en iedereen die we in ons leven tegenkomen. Te veel geloof is dualistisch: de geest en de ziel zijn van nature zuiver, terwijl het lichaam van nature aangetast is. Toch komen we tot kennis en begrip via ons lichaam, via onze zintuigen en emoties, en de slijtageslag van het leven. Bij de dood laten we ons lichaam achter (voor een poosje of voorgoed), maar we leven ons aardse leven ermee en we moeten de manieren koesteren waarop het ons naar God leidt.

Juist de inspanning om de weg van het geloof te volgen, om God te vinden in het nu en in onze uiteindelijke ontmoeting, versterkt ons vermogen daartoe.⁹ Er zijn tijden dat we vol vertrouwen zijn, maar ook tijden dat we in de woestijn verkeren – moe van de wereld, wanhopig. Toch zeggen vele heiligen – Moeder Teresa, Abraham Joshua Heschel, Dietrich Bonhoeffer – dat we trouw kunnen blijven aan de tijden waarin we geloof hebben ervaren, ook als God ver weg lijkt en we Hem niet kunnen vinden. Je doet er goed aan vrede te vinden in je vragen en in je twijfels, in plaats van in pasklare antwoorden, en alert te zijn op sporen van het goddelijke, zonder je verplicht te voelen om iets te bewijzen.¹⁰ De dichter Christian Wiman zegt het als volgt: ‘Waarheid woont niet in de leer, maar in de geest die ermee is verbonden, want de geest van God zoekt en schept altijd nieuwe vormen.’¹¹

Religieus geloof biedt een weg naar een leven met God, zowel tijdens onze tijd op aarde als na onze dood. We hebben niet alleen met de uitdagingen door het volgen van zo’n weg te maken, maar ook met de grimmige beperkingen van ons aardse bestaan, dat gebonden is door ruimte en tijd. Hoe kunnen we ons een voorstelling maken van iets wat we nooit rechtstreeks

hebben ervaren en dat per definitie buiten ons bereik ligt? Iets waarnaar altijd is gezocht, maar dat nooit helemaal is gevonden? Alle informatie die we verzamelen en alle argumenten die we afwegen, zijn niet genoeg om een glimp te kunnen opvangen van wat voorbij dit bestaan ligt. Als we dat al kunnen, dan is het via de alchemie van onze verbeelding.

De auteur John Cornwell vertelde me dat een oude vriend het goddelijke niet zocht in de schepping of de openbaring, maar via het verstaan van het zelf. Hij geloofde dat we geboren worden met de notie van een ideaal 'zelf' dat een hele reeks deugden en kwaliteiten bezit, waarvan we ons bewust zijn dat we er niet aan voldoen. Dit ideale zelf ontspringt aan de verbeelding en is niets minder dan de weerspiegeling van het goddelijke in de wereld. Door creatieve – je zou haast zeggen 'sacrale' – oefening van de verbeelding ontstaat onze ziel.

De werking van de verbeelding is mysterieus. Samuel Taylor Coleridge beschreef de verbeelding als het vermogen om 'tot eenheid te maken',¹² zodat onbewuste elementen in ons bewustzijn boven komen en er een zinvol geheel van gewaarwordingen, taal, geheugen en waarnemingen ontstaat. Moderne mensen zijn gewend de werkelijkheid aan een wetenschappelijke standaard af te meten: een bepaald verschijnsel moet je objectief kunnen verifiëren, bij voorkeur door meting. Maar de verbeelding leidt tot interpretaties als kaarten, poëzie, schilderijen, geloofsbelijdenissen en diagrammen die net zo geldig kunnen zijn. De dynamische verbinding tussen de menselijke geest en het universum komt tot uitdrukking in een figuurlijke taal en voorstelling, symbool en ritueel, en wijst ons op dingen aan gene zijde. De geschiedenis van het geloof in de hemel (en in de hel of de transcendentie) is inderdaad de geschiedenis van onze verbeelding ervan. We zijn de auteurs van een doorlopend verhaal waarvan de conclusie, als die er al is, voorbij onze natuurlijke horizon ligt.

Iemand die creatief is, leeft van de verbeelding. Daarom vroeg ik de schrijver Tobias Wolff (die ik regelmatig spreek, omdat ik met hem getrouwd ben) hoe dit voor hem werkt. Hij klonk stellig: alles wat we denken en doen, is met onze verbeelding verweven, omdat die in ons het vermogen scheidt om te beslissen wat we gaan doen: met een vriend lunchen, een reis plannen of een verhaal schrijven. Tobias maakt niet het gebruikelijke onderscheid tussen onze verbeelding en ons verstand. Zo'n onderscheid impliceert vaak dat de verbeelding vluchtig is, en niet de vastheid van de concrete, waarneembare werkelijkheid bezit. Wolff wijst erop dat zo'n indeling wel handig is, maar dat onze levenservaring ons

iets anders vertelt. Toch begrijpt hij wel dat zo'n onderscheid troostrijk kan zijn: 'Onze verbeelding vertegenwoordigt een potentieel opstandig en oncontroleerbaar deel van je leven en daar zijn sommige mensen bang voor.'

Als je het risico aanvaardt, wenkt het avontuur. De verbeelding biedt een manier om aan de dagelijkse realiteit te ontsnappen, boven onszelf uit te stijgen en ons in onverwachte richtingen te voeren. Wolff beschreef *De vreemdeling* van Albert Camus als een roman die de auteur helemaal niet van plan was zo te schrijven. Als hij zich in het openbaar uitliet over het boek dat hij aan het schrijven was, beschreef Camus zijn hoofdpersoon Meursault als heldhaftig. Zijn aanstaande executie verwoordde hij op een manier die aan de kruisiging van Jezus deed denken. Maar de Meursault in de roman is een zichzelf rechtvaardigende leugenaar en moordenaar. Deze Meursault is eigenlijk een veel interessanter, complexer personage dan de eenvoudige waarheidsverteller die Camus aanvankelijk beschreef, want juist door die complexiteit wordt de roman groots.

Hoe laat zich dit verschil tussen de bedoeling en het resultaat verklaren? Wolff gelooft dat er 'bij de schepping van kunst iets onverwachts kan gebeuren, als je geluk hebt, namelijk dat je het zelfs beter doet dan je bedoeling was. Je beste werk steekt op de een of andere manier uit boven dat wat je je had voorgesteld.'

Wolff beschouwt de verbeelding echter niet als vanzelfsprekend. 'Die is een gave en gaven kun je niet afdwingen. Ze komen als ze worden gegeven.' Hij gelooft dat de meeste kunstenaars begrijpen dat de verbeelding iets onverklaarbaars heeft en dat je die gave weleens in gevaar kunt brengen als je al te zeer je best doet om te ontdekken waar die vandaan komt. 'De beste manier om verbeelding uit te nodigen, is een open en gastvrij hart, en dankbaarheid als ze inderdaad komt. Omdat ze op genade lijkt, snap ik wel waarom mensen haar als een heilige gave beschouwen.' Het is dan ook geen verrassing dat Wolff gelooft dat de verbeelding een weg naar geestelijke ervaring kan zijn.

We kunnen een hogere werkelijkheid omarmen en we kunnen worden geraakt en geïnspireerd door ideeën over de ziel, over God en een hemelse bestemming. Maar we kunnen ze nooit precies beschrijven. Concepten zijn te abstract; zintuigelijke indrukken zijn kortstondig. Met haar symbolische taal kan de verbeelding wel de dingen van hierna aanduiden. Wat we in een wazige spiegel zien, is geen illusie, maar een ander aspect van

de werkelijkheid. Maar zoals de psalmdichter schreef, roept de ene diepte naar de andere diepte¹³ en door een gedisciplineerde geestelijke oefening, door een toegewijd gebruik van de verbeelding, kunnen we zelf deel krijgen aan die werkelijkheid. Hoe vluchtig die ook is, we kunnen de hoop op eenheid met God in dit leven realiseren als voorsmaak van wat nog komt.

HOOFDSTUK 2

OORSPRONG

Een andere wereld om in te leven – of we nu verwachten dat we daar ooit volledig in overgaan of niet – dat is wat we bedoelen als we zeggen dat we religieus zijn.

GEORGE SANTAYANA¹

De grote wereldgodsdiensten hebben een centrale rol gespeeld in het ontstaan en bewaren van ideeën over wat er na het aardse bestaan zou kunnen komen. Deze religies bloeien al zo'n vijfduizend jaar. Maar hoe zijn we eigenlijk tot zulke ideeën gekomen? Wat zit er in de menselijke natuur² en onze door de evolutie ontwikkelde capaciteiten dat aanleiding gaf tot ons gevoel voor andere werkelijkheden?³

De oorsprong van ons geloof in een leven hierna ligt in de werkelijkheid van de dood en de angsten die wij gemeen hebben met onze verre voorouders. Er zijn bewijzen van rituele lijkbezorging in grotten van minstens 200.000 jaar geleden en mogelijk zelfs van 2,5 miljoen jaar geleden.⁴

We delen een gemeenschappelijke voorouder met de neanderthalers van 500.000-750.000 jaar geleden en velen van ons dragen nog altijd hun genen. (Een van mijn intelligentste vrienden ontdekte onlangs dat hij voor drie procent neanderthaler is.)

Er is nog steeds discussie over de vraag of de neanderthaler een ondersoort van de homo sapiens was of een verdere verwant. Moderne racisten beschouwden neanderthalers als woest en dom. Wij weten nu beter: uit de anatomie van de neanderthalers blijkt dat ze konden spreken, neushoorns versloegen, sieraden en gereedschap maakten, kamille en zeezoogdieren aten en tandenstokers gebruikten. Ze begroeven ook hun doden. Op begraafplaatsen zijn graan en bloemen (te zien aan stuifmeelsporen), stukken vuursteen, stenen bijlen en resten van voedseloffers gevonden. Waren dit slechts geschenken, of gaven de neanderthalers de doden voor-

raden mee om aan gene zijde verder te leven? We hebben geen bewijzen voor ceremonies bij neanderthaler graven, maar ze maakten verf en gebruikten speciale veren, mogelijk voor rituelen.

Als neanderthalers hun doden begroeven en hun weloverwogen offergaven als proviand voor het volgende leven meegaven, is dat dan een overtuigend argument dat ze méér waren dan slechts lagere verwanten? Waarom zou de voorbereiding op het hiernamaals, die duidt op hoop en verwachting, niet kenmerkend voor de mens kunnen zijn?

Wij waren succesvol in het op peil houden van ons aantal, waardoor innovaties die ons hielpen te overleven zich konden verspreiden, terwijl groepen als de neanderthalers met onoverkomelijke uitdagingen te maken kregen en uiteindelijk uitstierven. Het kan ook zijn dat ze in ons opgingen en niet alleen hun genen doorgaven, maar ook hun indrukken van een leven na de dood.⁵

De menselijke vermogens die de hoeksteen van religie en onze oriëntatie op het leven na de dood vormen, hebben zich langzamerhand ontwikkeld. Volgens archeoloog Steven Mithen vinden ze hun oorsprong in de hersenen.⁶ Hij beschrijft een proces waarin onze intelligentie zich van all-round leren en beslissen ging specialiseren in sociale interactie, omgaan met de natuurlijke wereld, technische intelligentie voor het maken en gebruiken van gereedschappen en talige intelligentie.⁷ Gedurende een lange periode – dertigduizend tot zestigduizend jaar geleden – ontwikkelden we een zogenaamde ‘cognitieve souplesse’, het vermogen om kennis en ideeën vrijelijk uit te wisselen tussen deze gebieden van gespecialiseerde intelligentie. Dat leverde ons weer nieuwe manieren van denken en handelen op. Ook ons bewustzijn ontstond geleidelijk, maar uiteindelijk werden we wakker.

Terwijl Mithen de wortels van ons vermogen tot religieuze overtuiging en ritueel in de hersenen zoekt, oordeelt socioloog Robert Bellah dat ze gebaseerd zijn op sociale interactie. Hoewel de evolutie een voortdurende strijd om het bestaan vereiste, hebben mensen ook altijd gespeeld.⁸ Spel vraagt de inzet van een breed scala aan fysieke en gedragsmatige capaciteiten, zoals communicatie, innovatie en creativiteit. Het stelt ons ook in staat onze horizon te verleggen voorbij het alledaagse leven. Bellah gelooft dat speelse verzorging de vroegste uitingsvorm is van wat wij liefde noemen en dat spel een ritueel kan worden dat een cultuur in stand houdt en verrijkt. Inderdaad opende het spel voor onze verre voorouders de eerste

alternatieve werkelijkheid en dat leidde tot onze ontdekking van ‘mogelijke werelden en meervoudige werkelijkheden’, waarna we ‘niet meer zonder de consequenties daarvan konden leven’.⁹

De oorsprong van taal is nog steeds een onderwerp van discussie. Sommigen vermoeden dat die zijn oorsprong vindt in de communicatie die gepaard gaat met spelen, terwijl anderen de nadruk leggen op de anatomische ontwikkeling die ons in staat stelde nieuwe klanken te leren en onze spraakkanalen – de holten die deze klanken filteren – te beheersen. Nog maar relatief kortgeleden, zo’n honderdduizend jaar, begonnen mensen te spreken zoals wij dat nu doen. Het schrift kwam nog veel later, in het vierde millennium voor Christus.

Ergens in deze uitgestrekte tijdsperiode begonnen mensen op zoek te gaan naar betekenis; daarin ligt de oorsprong van spiritualiteit en uiteindelijk van religie. Velen beschouwen deze ontwikkeling ook als een product van de evolutie, omdat het zoeken naar betekenis ons in de richting van inzicht leidt en dat leidt tot een grotere controle over onze omgeving.¹⁰ Door zijn ontmoetingen met de bewoners van Vuurland, op de zuidpunt van Zuid-Amerika, kwam Charles Darwin tot de overtuiging dat het concept van een God in onze zich ontwikkelende geest voortkomt uit de angst die het leven in een harde en vijandige wereld oproept en uit het besef van een verheven goddelijkheid, die zich manifesteert in een oceanisch gevoel. Darwin beschouwde dergelijke gevoelens niet als bewijs voor het bestaan van God, maar hij erkende wel dat er een ander argument voor geloof was dat meer gewicht in de schaal legde, een argument dat wij ter harte kunnen nemen. Dit argument ‘volgt uit de enorme moeilijkheid of liever de onmogelijkheid om dit immense en wonderbaarlijke universum, inclusief de mens met zijn vermogen om ver terug en ver vooruit te blikken, op te vatten als het resultaat van blind toeval of noodzakelijkheid’.¹¹

Darwin lijkt naar een schepper te hebben verlangd, een bron voor het wonder dat hij in de natuurlijke wereld opmerkte. Zijn geschriften laten een groeiend besef zien dat het bij de evolutie niet alleen om fysieke eenheden ging, maar dat er religieuze en morele implicaties mee verbonden waren. Toch was er daarin geen plaats voor filosofie of een godheid – God was een projectie die tot regels leidde om door te geven.¹² Niettemin was Darwin geïntrigeerd door het idee van onsterfelijkheid en erkende hij dat je zo’n instinctief geloof overal ter wereld aantrof.

Zo'n veertigduizend jaar geleden kwam het moment dat de menselijke cultuur explodeerde, hetzij door een soort 'oerknal', hetzij als het resultaat van een geleidelijk proces tussen verschillende bevolkingsgroepen. De evolutie van onze hersenen en sociale interacties leidden tot een transformatie in onze relaties met elkaar en met de natuurlijke wereld. Toen begonnen we ons uit te drukken door middel van kunst.

Kunst is op alle terreinen van het menselijke leven aanwezig: het creëren van symbolen ligt in onze aard, omdat we daarmee betekenis kunnen overbrengen. Dit houdt in dat wij kunstwerken bedenken en maken op zo'n manier dat de betekenis die ons bezielt voor anderen toegankelijk wordt. Omdat we de functie van bepaalde prehistorische artefacten niet kennen, is het onmogelijk te zeggen wanneer de kunst begon. Maar we kunnen er wel over speculeren dat sommige ervan al dit expressieve doel dienden. Het is wel zeker dat artefacten op begraafplaatsen ons aanwijzingen geven over de oorsprong van religie, het resultaat van de integratie van vele verschillende vormen van intelligentie in de vroege menselijke geest.

Neem nu het grafveld van ongeveer 28.000 jaar geleden in Sungir, Rusland.¹³ De lichamen van een jong meisje en een oude man waren rijkelijk versierd met kralen en hangertjes, wat een indicatie geeft van hun status, hun relaties met anderen en hun groepsverbondenheid. Deze artefacten zijn zowel esthetisch waardevol als rijk aan sociale informatie. Het feit dat ze samen met hun eigenaars zijn begraven, is ook een aanwijzing dat hun dood als een overgang naar een volgend leven kan zijn beschouwd. Zo'n geloof in een overleven na de dood leidt tot geloof in niet-fysieke, geestelijke wezens en een andere wereld om in te leven.

Antropomorfe tekeningen in grotten die de plaats van rituele activiteit geweest kunnen zijn, wijzen op de opkomst van zo'n soort geloof. Menselijke eigenschappen werden toegekend aan voorwerpen en dieren, en uiteindelijk ook aan goden. Grottekeningen weerspiegelen een mythologische wereld. Daarvan kunnen we een glimp opvangen in de laat-paleolithische schilderijen in Les Trois Frères, een grot in Frankrijk.¹⁴ De menselijke figuur met dierlijke trekken die hoog boven een dierenmassa uitsteekt, kan heel goed een sjamaan zijn die communiceerde met bovennatuurlijke wezens of die zelf als bovennatuurlijk werd beschouwd. Dergelijke bezielde figuren, boodschappers die zich tussen werelden bewogen, werden gemachtigd om rituelen uit te voeren die rechtstreeks betrekking hebben op ons leven en onze dood. Daarmee was er een doorgang naar gene zijde gerealiseerd.

Welk beeld hebben we van de hemel? Hoe zou die eruit kunnen zien? Wie of wat zouden we daar kunnen tegenkomen?

Sinds mensen duizenden jaren geleden gemeenschappen gingen vormen, zijn deze vragen onderdeel van de manier waarop beschavingen en culturen zich een beeld vormen van het hiernamaals. Van het christendom tot de islam en het hindoeïsme, van het penseel van Michelangelo tot de pen van Dante: mensen proberen al millennialang de hemel te duiden en te beschrijven op een manier die onderscheidend en gelijksoortig, uniek en universeel is.

In deze intrigerende cultuurgeschiedenis van de hemel verdiept Catherine Wolff zich in de manier waarop mensen en culturen zich de hemel door de eeuwen heen hebben voorgesteld. Ze beschrijft hoe verschillende religies en geloofsovertuigingen dit idee hebben ingekleurd, maar ook hoe niet-religieuze invloeden vanaf de Verlichting onze beelden van de hemel ingrijpend hebben veranderd. In dit boek wordt de lezer meegenomen op een fascinerende reis langs oude beschavingen, antieke godsdiensten, de kunst en het heden. Wolff verweeft deze uiterst boeiende verkenning met fascinerende details.

**'Het beste boek over het hiernamaals
dat ik ooit heb gelezen.'**

Ron Hansen, auteur van *The Assassination of Jesse James*

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 3659 2 • NUR 728

9 789043 536592